

SARA HACIYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: Shajiyeva@yahoo.com

ORTA ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN SƏNƏTKARLIQ MƏRKƏZLƏRİ HAQQINDA

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də çoxlu sənət növləri inkişaf etmiş, bu səbəbdən də burada müxtəlif sənətkarların cəm olduğu sənətkarlıq mərkəzləri yaradılmışdır. Naxçıvan ustalarının hazırladıqları sənətkarlıq məmulatları demək olar ki, Yaxın Şərqdə özünəməxsus yer tutmuş və şöhrət tapmışdır. Bunların içərisində diluşçuluq, daşçılıq, ağacçılıq, toxuculuq, misgərlik, zərgərlik, boyaqçılıq, ipəkçilik və s. sənətkarlıq sahələrini nümunə göstərmək olar.

Açar sözlər: *Orta əsrlər, Naxçıvan, sənətkarlıq mərkəzləri, iqtisadiyyat, ticarət əlaqələri.*

Mənbələrin verdiyi məlumata görə mərkəzləşmiş sənətkarlıq sahələrinin inkişafı o dövrdə ölkənin iqtisadiyyatında, məişətində, ticarət əlaqələrinin genişlənməsində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Həmçinin orta əsr Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq təşkilatları sənət və peşə sahələrinin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır (8, s. 313).

T.Dostiyev yazır ki, IX-X əsrləri Azərbaycan şəhərlərinin kiçik qala-şəhərlərdən iri siyasi-inzibati, sənətkarlıq-ticarət və mədəni-dini mərkəzlərə çevrilməsi dövrü hesab etmək mümkündürsə, XI-XII əsrləri şəhər həyatının yüksəlişi, çiçəklənməsi dövrü adlandırmaq olar. İctimai əmək bölgüsü baxımından şəhər kəndin əksi olaraq, sənət istehsalı, ticarətlə bağlı əməyin və zehni əmək fəaliyyətinin cəmləşdiyi məkan idi. Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafının iqtisadi əsasını sənət istehsalı və ticarət təşkil edirdi (17).

Azərbaycanda şəhərlərin əsas istehsalı qüvvəsi sənətkarlar idi. Sənətkarlar əsasən üç qrupa bölünürdü: 1) fərdi fəaliyyət göstərən sənətkarlar, 2) xüsusi təşkilatlarda (əsnaflarda) birləşmiş sənətkarlar, 3) iri feodal emalatxanalarına (karxanalara) mənsub olan sənətkarlar (1, s. 282). Sənətkarlar evlərdə işləməklə bərabər emalatxanalarda da birləşirdi. Sənətkarlıq emalatxanaları, əsasən karvansara və bazarlarda yerləşirdi (9, s. 82). Naxçıvan şəhərindəki 279 sənət-

kar emalxanasından 31-i karvansaralarda, 248-i isə bazarda yerləşirdi (5, s. 51). Azərbaycanın qədim diyarı olan Naxçıvan bölgəsi də o dövrdə sənətkarlıq mərkəzlərinin inkişaf etdiyi ərazilərdən biri idi.

Naxçıvanda sənətkarlıq mərkəzlərindən danışdıqda hələ ən qədim dövrlərdən meydana gələn daşyonma sənətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu sənətin yüksək səviyyədə inkişafı orta əsrlər dövründə bölgədə bir çox daşyonma mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunu bölgədə uzun müddət fəaliyyət göstərmiş daşyonma, daş üzərində işləmə mərkəzləri təsdiq edir. Həmin mərkəzlərin əhəmiyyətli mövqeyi ölkəyə gələn səyyah və tarixçilərin də diqqətini cəlb etmiş, onlar bu barədə maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu cür mərkəzlər Naxçıvan ərazisi Rusiyaya birləşdirildikdən sonra bölgəyə gələn rus məmurlarının və tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmiş, onlar nəşr etdirdikləri əsərlərdə ondan bəhs etmişlər (11, s. 19). İllaqdan 8 il sonra Sankt-Peterburqda nəşr olunan bir əsərin məlumatlarından aydın olur ki, həmin vaxt Culfa yaxınlığında daş üzərində işləmə sənəti üzrə mərkəz fəaliyyət göstərmişdir (15, s. 313). Həmçinin, K.A.Nikitin öz məlumatlarında qeyd edir ki, Culfa yaxınlığında Darıdağ daşından dəyirman daşları və qəbirüstü abidələr düzəldirdilər (14, s. 136). Naxçıvanda çox geniş fəaliyyət göstərmiş qalıqları və günümüzədək gəlib çatmış Darıdağ daş üzərində işləmə mərkəzi və orada istehsal olunan orta əsr abidələri haqqında Məhəmmədhasən Vəlilinin (Baharlı) (10, s. 148) və H.F.Səfərlinin (6, s. 25) tədqiqatlarında da maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Topladığımız çox materialları təsdiq edir ki, orta əsrlər zamanı Ordubad rayonunun Bilov kəndi yaxınlığında Yalqızcaq deyilən yerdə "Gümüş ağılı", "Məhmud ağılı" adı ilə tanınan ərazidə daşyonma mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin, bu ərazidə Qarovulxana, Arpa çuxuru, Süd yolu adlandırılan bölgədə də daş karxanalarının fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar vardır.

Dulusçuluq Azərbaycan sənətkarlığının uzunmüddətli və sabit ənənələrini yaşadan əhalinin müxtəlif tələbatlarını ödəyən mühüm sənət sahəsi olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində inkişaf etmiş ən qədim sənət növlərindən biri də dulusçuluq sənəti idi. Dulusçuluq gili müxtəlif ev qablarının və tikinti kərpicinin hazırlanması üçün Azərbaycanda lap qədimdən çıxarılır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, Eneolit və Tunc dövrlərinə aid gil qablar dulus çarxlarında hazırlanmış və xüsusi kürelərdə bişirilmişdir. Dulus kürelərinin ən qədim qalıqları I Kəltəpə yaşayış yerində aşkar olunmuşdur (3, s. 57).

Hələ ən qədim dövrlərdən meydana gələn bu sənət orta əsrlər dövründə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Burada əhalinin gil qablara ehtiyacını ödəyən və yerli gildən istifadə edən dulusçuluq emalxanaları fəaliyyət göstərirdi. C.Mustafayev aparılan araşdırmalarına əsasən qeyd edir ki, Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı dövründə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin hər birində 12 nəfər dulusçu çalışırdı. Həmin dövrdə Ordubaddakı dulusçu emalxanalarından biri yararsız hala düşmüş karvansarada yerləşirdi. Xanlığın Təzəkənd adlı yaşayış məntəqəsində Naxçıvan hakimi Ehcən xana məxsus saxsı səhəng

istehsal edən emalatxananın fəaliyyət göstərməsi haqqında da məlumat var (18). XVIII əsrin sonu –XIX əsrin əvvəllərində bir çox sənət sahələrinin inkişaf etdiyi Ordubadda dulusçuluq nisbətən daha geniş yayılmışdı. Bu isə bölgədə olan müxtəlif gil yataqlarının zənginliyindən irəli gəlirdi.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də metalışləmə sənəti idi. Metal emalının əsas sahələri misgərlik və dəmirçilik idi. Naxçıvanda ən qədim mis əşyalar Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. I Kültəpə qədim yaşayış məskənindən tapılmış sancaq, bıçaq, biz, muncuq, nizə ucluğu kimi mis alətlər misgərliyin Naxçıvanda hələ ən qədim zamanlardan mövcud olduğunu göstərir (3, s. 54-55). Əldə olunan materiallar göstərir ki, Naxçıvan ərazisində çox qədimlərdən dəmir, mis, qızıl, gümüş və s. metallardan müxtəlif məişət və zینət əşyaları hazırlanmışdır. İlk orta əsr mənbələrində Azərbaycan ərazisində mis, qızıl və gümüş çıxarılması barədə məlumatlar verilir (4, s. 17). Həmçinin, əcnəbi səyyahların qeydləri və bu gün dünyanın ən məşhur muzeylərini bəzəyən yüksək dəyərli bədii məmulatlar və məişət əşyaları da bunu sübut edir.

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, misgərliyin müstəqil sənət növü kimi formalaşması qədim zamanlardan qab istehsalı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Orta əsr feodal məişətinin artan tələbləri ilə əlaqədar olaraq, qədim misgərlik ənənələri daha da inkişaf etmişdir. Tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə Azərbaycanda mis məmulatının hazırlanması üçün zəruri olan xam metal Qafan və Naxçıvan bölgələrində hasil edilirdi (1, s. 65). Həmçinin, Naxçıvan qəzasının Urumis, Unus, Nəsirabad kəndləri yaxınlığında, Ordubad şəhəri və Nusnus kəndi yaxınlığında mis yataqlarının olduğu haqda da məlumatlar vardır (10, s. 140). Bu dövrdə metaldan müxtəlif növlü silahlar, müxtəlifformalı ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki, bunların da bir çoxları dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Təbii ki, Naxçıvanda bu sənətin inkişafı üçün yerli xammalın olması əsas şərtlərdən biri idi. Həmdüllaş Qazvini "Nuzhət əl-qulub" əsərində göstərir ki, Naxçıvanda Əncan adlı yer vardır ki, bura Karxana da deyirlər, onun yaxınlığında mis mədənləri yerləşir (13, s. 51). Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, bu mədənlərdən əldə edilən xammalın emal olunması və ondan müxtəlif sənətkarlıq məhsullarının hazırlanması üçün onun yaxınlığında emalatxanalar (o dövrdə karxanalar adlandırılırdı) fəaliyyət göstərmişdir. Misgərliyin bir sənət kimi təşəkkülü artıq orta əsrlərdə bir sıra böyük şəhərlərin misgərlik mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Bölgədə mis mədənlərinin olması misgərliyin inkişafına geniş imkan yaratmışdı. Həmin mədənlərdə əsasən müxtəlif ev avadanlığı və təsərrüfat əşyaları hazırlanırdı. XV əsrdə mis qablar əhalinin geniş təbəqələrinin, əyanların məişətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Hətta Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında əsas qab-qacaq misdən idi (19).

Naxçıvanlı ustaların hazırladıkları mis əşyalar nəinki Azərbaycanda və yaxud Şərqdə şöhrət tapmış, hətta bu cür nümunələr Avropa dövlətlərinin muzeylərində saxlanılaraq bu gün də nümayiş etdirilir. Buna misal olaraq bodii metal ustası Osman ibn Salman Naxçıvanının Fransanın Luvr muzeyində saxlanılan oyma naxışlarla bəzədilmiş bürünc dolçasını nümunə göstərmək olar (8, s. 15). Maraqlı faktlardan biri də odur ki, mis üzərində işləyən sənətkarlar öz imzalarını düzəltdikləri əşya üzərinə həkk etdikləri üçün dünya muzeylərində saxlanılan Azərbaycan mədəniyyətinin təkrarolunmaz incilərini başqa xalqların öz adlarına çıxması mümkün olmamışdır.

Misdən hazırlanan əl işlərinin 40-dan artıq növü olub və beş qrupda ümumiləşdirilir. Xörək qabları, süfrə qabları, su qabları, ağırtı qabları və məişət əşyaları. Ustaların misdən hazırladıkları dolça, satıl, sənic, məcməyi, aşıüzən, kəfkir, kasa, cam, qazan, çırağ və s. məmulatlar Orta Asiyada, Dağıstanda, Gürcüstanda, İranda, Türkiyədə və digər yerlərdə illər ərzində tanınmışdır.

Metalləşmə sənətinin üçüncü başlıca sahəsi zinət əşyaları istehsal edən zərgərlik sənətidir. Bu sənət sırf şəhər sənətkarlığı idi. Azərbaycanın ayrılmaz bölgəsi olan qədim Naxçıvan diyarında da arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlik sənətinə aid çoxlu nümunələr əldə edilmişdir. I Kültürə qədim yaşayış məskəninə tapılmış qızıl məftildən hazırlanmış sığa, tuncdan spiralvarı girdə asmalar, biləziklər, müxtəlif formalı tunc sığalar və s. kimi arxeoloji materiallar bunu təsdiq edir (3, s. 87).

Məlum olduğu kimi Azərbaycan sənətkarlığı tarixində ən zəngin dövrlərdən birini orta əsrlər dövrü təşkil edir. Həmin dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək zərurəti bir sıra sənət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Belə sənət növlərindən biri də zərgərlik sənəti idi. Azərbaycanın sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanan Naxçıvan diyarı orta əsrlər zamanında zərgərlik sənətinin inkişafında da öz əhəmiyyətli tövqeyini qoruyub saxlayırdı. Naxçıvanda zərgərlik sənətinin orta əsrlər dövründə inkişaf etdiyini göstərən çoxlu sayda kişi və qadın gümüş kəmərləri, gümüş toqqalar, gümüş boyunbağılar, sığalar, qadın zinət əşyası olan qızıl çəngəl, qızıl boğazaltı çəçik və s. günümüzədək gəlib çatmışdır. Bu cür nümunələrə insanların zinət əşyaları içərisində rast gəlməklə yanaşı, həmçinin belə nümunələr Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan zərgərlik sənətinə aid nümunələr arasında daha çoxdur.

Orta əsrlər dövrünün mühüm sənətkarlıq sahələrindən biri də toxuculuq sənəti sayılırdı. Hər şeydən öncə toxuculuq sənətində xammal mənbələri üzərində dayanmaq lazımdır. Bu sənətin inkişafı üçün Azərbaycan ərazisində, o cümlədən də Naxçıvanda həmişə əlverişli şərait mövcud olmuşdur. Belə ki, ən qədim dövrlərdən əhalinin təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rol oynayan qoyunçuluq insanların gündəlik tələbatının və məişətinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu torpağın zəngin təbiəti, burada ta qədimdən qoyunçuluğun inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır. Təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rol

olan qoyunun yunundan və dərisindən bir sıra döşənəcəklər (xalça, kilim, cecim və s.) geyim ləvazimatları (paltarlar) hazırlayan sənətkarlar toxuculuq sənətini inkişaf etdirmiş və yun əhalinin həyati tələbatlarının ödənilməsində mühüm vasitə olmuşdur. İstehsalatın xammalla təminatı qoyunçuluğun inkişafı üçün vacib idi. Bu da toxuculuq üçün yun, dəri işi üçün gön və sabun bişirmə üçün priy istehsalına imkan verirdi.

Yun toxuculuq məmulatları arasında ən əhəmiyyətli yeri xalçalar tuturdu. Şəhərlərdə bir sıra başqa toxucularla yanaşı, məhsullarıyla bazarları dolduran çoxlu xalça toxuyan sənətkarlar da yaşayırdı. XI-XV əsrlərdə Azərbaycana səyahət etmiş bir çox xarici səyyahlar Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da xalça və parça toxunan emalatxanaların olduğunu bildirmişlər. Onların qeydlərinə görə, həmin dövrdə Azərbaycanda istehsal olunan bədii sənət nümunələri Qərbi Avropadakı sənət nümunələrindən xeyli yüksək səviyyədə olmuşdur. Toxuculuq şəhərlərin iqtisadiyyatının inkişafında çox mühüm yer tuturdu. Qəsəbələrdə və kəndlərdə əksər Azərbaycan qadınının xalça toxumağı bacarması bu sənət növünün yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə gətirib çıxarırdı. Şopen öz qeydlərində göstərir ki, burada (Naxçıvanda – S.H.) hər bir ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırdılar (16, s. 851). Xanlıqlar dövründə xalça istehsalı daha da genişlənmiş, hətta hər xanlığın özünün xalçaçılıq karxanası olmuşdur. Eyni zamanda xalçaçılıq sənətinin inkişafı Azərbaycanda xalçaçılıq məktəblərinin yaranmasına zəmin yaratmışdı.

Toxuculuğun inkişafında mühüm yerlərdən birini tutan xalçaçılıq sənəti orta əsrlər zamanı Azərbaycanın əksər bölgələrində – Ərdəbil, Təbriz, Qarabağ, Gəncə, Quba və s. yerlərdə geniş yayılmışdır. Həmin dövrdə Naxçıvanda da xalçaçılıq sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. M.Heydərov əsərində əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzləri sayılan Azərbaycan şəhərləri sırasında Naxçıvan və Ordubadın adlarını qeyd edir. O, göstərir ki, I Şah Abbas Ordubadı vergilərdən azad etdikdən sonra şəhər mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrildi (12, s. 55). Toxuculuqda əsasən qoyun yunu ilə bərabər dəvə yunundan da istifadə olunurdu. XVII əsrdə Azərbaycan şəhərləri arasında müəyyən dərəcədə ixtisaslaşma var idi. Təbriz əsasən qızıl və gümüşü saplarla işlənmiş məxmər, atlas, nazik ipək parçalar, qumaş çalmalar, ipək və pambıq örtüklər, Ərdəbil taffeta, sadə pambıq parçalar, ipək və yun qurşaqlar, Bakı qumaş parçalar, Naxçıvan isə rəsmli parçalar (qələmkar), süfrəlik parçalar və s. istehsalı sahəsində ixtisaslaşmışdı (1, s. 280).

Toxuculuğun inkişafı ilə bərabər bilavasitə Azərbaycan şəhərlərində boyaqçılıq işləri də inkişaf etməkdə idi. Boyaqçılıq sənəti toxuculuq qədər qədim tarixə malikdir. Tədqiqatçıların məlumatlarından məlum olur ki, boyaqçılıq işi məhz əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzlərində – Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Marağada və başqa şəhərlərdə bir çox inkişafa nail olmuşdur. Bu sənət uzun müddət davam etmiş və boyaqçılıqla məşğul olan xüsusi

sənətkarlar yetişmişdi. Boyaqçılıq işi təkcə toxuculuq işinin tələbatına görə deyil, bir neçə başqa sahələrdə də inkişaf etmişdi.

Azərbaycan ərazisinin tarixən müxtəlif növ boyaq bitkiləri və maddələri ilə zəngin olması boyaqçılıq sənətinin inkişafına güclü təsir göstərirdi. Boyaqçılıq işində xammal kimi Qarabağda suda qaynadılan narın nazik qabığından istifadə edilirdi. Qumaşdan filtrə edildikdən sonra onun suyuna parça atırdılar. Bu xammal keyli səviyyədə Qarabağ və Gəncənin toxuculuq mərkəzlərində tələbatın təminatına aparmışdı (12, s. 71). Sarı rəng almaq üçün zəfərandan, həmçinin "naz" adlı bitkidən istifadə edilirdi (5, s. 103). XVII əsrdə Naxçıvanın Azadçıran mahalı Şərqi və Avropanın bir çox ölkələrini boyaqotu (marena) ilə təmin edirdi (1, s. 280). Həmçinin "qırmız" adlanan tünd qırmızı rəngin alınmasında xırda böcəklərdən istifadə olunurdu ki, bu Azərbaycanın Mərənd və Gəncə bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da geniş yayılmışdı (5, s. 98). M.H.Vəlinin (Baharlı) verdiyi məlumata görə Gəncə və Naxçıvan quberniyalarının qeyri-münbit çöllərində yerli əhali, xüsusən kənd əhalisi ildə təxminən 500 pud qırmızı böcək yığır və boyaqçı xırda sənətkarlara satırdılar (10, s. 117). Xanlıqlar dövründə Naxçıvan bölgəsində dörd müstəqil boyaqxana fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan üçü Naxçıvan şəhərində biri isə Ordubadda yerləşirdi (5, s. 103). Ümumiyyətlə Naxçıvanda zəngin xammal - boyaqotu (marena) və qırmızı böcək çox olduğu üçün boyaqçılığın inkişafına münbit şərait yaranmışdı.

Toxuculuğun vacib xammal mənbələrindən biri də ipək sayılırdı. Azərbaycanın ticarət dövrüyyəsində ipəkçilik özünəməxsus yer tuturdu. Bəzi ədəbiyyatlarda Zaqafqaziya və eləcə də Azərbaycanda ipəkçiliyin yayılması tarixi VI-VII əsrlər göstərilir. Lakin tədqiqatçıların məlumatına görə, artıq eramızın III-IV əsrlərində Azərbaycanda ipəkçiliklə məşğul olmuşlar. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq istehsal texnikası təkmilləşmiş, ipək istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən təkərli manca naqlar (baramaaçan dəzgahlar), ipək karxanalarında mütəhərrik toxucu dəzgahları tətbiq olunmuşdur (20). XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq Ordubad və Culfa şəhərləri də böyük ipək ticarəti mərkəzi kimi tanınmışlar. Ordubad şəhəri Azərbaycanın ipək parça istehsal edən əsas mərkəzlərindən biri idi. Bu baxımdan Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzləri arasında Ordubad şəhərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxan, ancaq Tunc dövründən etibarən müstəqil sənət sahəsinə çevrilən dabbağlıq Azərbaycanın təsərrüfat həyatında mühüm yer tutmuşdur. Dabbağlar heyvanın dərisini təbii maddələrlə aşılayır, onu müxtəlif rənglərlə boyayır, çarəq gönü, meşin və s. dərilər hazırlayır, alıcıların tələbatına uyğun olaraq "altlıq", "astarlıq", "üzlük", "qayıqlıq" və s. növlərə ayırırdılar. Mürəkkəb texnoloji proseslərlə və gərgin əməklə bağlı olan bu sənət sahəsi Azərbaycanın Şamaxı, Nuxa, Təbriz, Ərdəbil, Gəncə və digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də, o cümlədən Ordubad şəhərində də inkişaf etmişdi. Qədim zamanlardan bölgədə heyvandarlığın inkişafı bu ərazidə gön-dəri istehsalının və dəri aşılanması sənətinin inkişafı üçün mün-

bit şərait yaradılmış və dabbağlıq burada müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdi. Bu sənətin Ordubadda xüsusi bir sənətkar sahəsinə çevrilməsini təsdiq edən digər nümunələrlə yanaşı epigraflıq abidələr də bunu sübut edir. Epigraflıq alim H. Səfərlin Ordubad şəhərindəki "Malik İbrahim" qəbiristanlığında qeydə aldığı başdaşı üzərindəki bir kitabə haqqında məlumat verir və göstərir ki, dəri aşılması sənəti ilə məşğul olan və 1767-ci ildə vəfat etmiş Məhəmməd Ordubadının oğlu Kərbəlayi Şahverdi dabbağlıq sənəti ilə məşğul olduğundan qəbirüstü başdaşında onun peşəsi qeyd edilmişdir (7, s. 14-16). Xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş həmin yazıya əsasən demək olar ki, dabbağlıq sənəti orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsində o cümlədən Ordubad şəhərində də yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan şəhərləri içərisində Ordubad bəlkə də yeganə şəhər idi ki, dabbağxanalar şəhərin mərkəzində tikilmişdi (5, s. 52). Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gün və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükən (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi (2, s. 52).

Məlum olduğu kimi, qədim və orta əsrlər dövründə sənətkarlıq irsi xarakter daşmış, irsən atadan oğula keçmişdir. Keçmişdə hər hansı bir sənət sahəsi ilə bəzən bir ailə, yaxud bütün tayfa məşğul olurdu. Onlar adətən bir məhəllədə yaşayırdılar. Ona görə də ayrı-ayrı sənət sahələri ilə bağlı tayfalar və məhəllələr də yaranırdı. Məsələn, Misgərlər məhəlləsində əsasən misgərlər, dabbağlar məhəlləsində dabbağlar, Dulusçular məhəlləsində dulusçular yaşayırdı. Ordubad şəhərinin dabbağları da bu cəhətdən istisna təşkil etmirdilər və əhali arasında "Dabbağlar" nəslin kimi tanınırdılar. Həmin nəslin törəmələri hazırkı zamanda gün-dəri aşılması sənəti ilə məşğul olmasalar da, yenə də şəhərdə keçmişdəki kimi "Dabbağlar" tayfası kimi tanınırlar. Vaxtı ilə Naxçıvan şəhərində "Dabbağxana məhəlləsi" adlanan məhəllə var idi. Bölgədə qədim zamanlardan dabbağlıq sənətinin inkişaf etməsini təsdiq edən, sonralar isə qonşu məhəllələrə birləşərək sıradan çıxan həmin məhəllənin yerində hazırda eyni adlı çeşmə qalmaqdadır (7, s. 14-16).

Orta əsrlər dövründə xüsusən XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ağac emalı sahəsində nəccarlıq (xarratlıq və dülgərlik) mühüm yer tuturdu. Ağacişləmə sənəti tarixən təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində, eləcə də memarlıqda geniş tətbiq olunub. Mənbələrin verdiyi məlumata görə XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Naxçıvan, Ərdəbil kimi şəhərlərində ağacişləmə sənəti geniş yayılmış və inkişaf etmişdi. Monqol işğallarınadək olan dövrdə Ərdəbil və Naxçıvan ölkənin əsas ağac emalı mərkəzləri idi (1, s. 65). Ağacişləmə sənətinin inkişafını şüurləndirən digər bir amil də əhalinin təsərrüfat və sənət məşğuliyətinin istiqaməti olub.

Respublikamızın müxtəlif bölgələrində toxuculuğun geniş yayılması, toxuculuq alətlərinin (hana, çəhrə, daraq və s.) hazırlanması, əhalinin məişət ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə (nehrə, toxmaq, həvəng-dastə, tabaq, beşik, çömçə-qasıq və s.) ağac məmulatlarından geniş istifadə olunub. Ağacişləmə ayrıca

sənət sahəsi olmaqla yanaşı, toxuculuq sahələrinin inkişafına da əsaslı təsir göstərmişdir. Bəhs edilən dövrdə ağacışləmə sənətində şəkəçilik geniş yer tuturdu. Şəkəçilərin əsasən qapı, pəncərə, arakəmə və minbər hazırlayırdılar. Naxçıvan ərazisindəki bir sıra tarixi abidələrin inşasında ağacışləmə sənətinin şəkəçilik üsulundan biri olan – taxta şəkəçilik üsulundan geniş istifadə edilmiş və həmin nümunələr günümüzədək gəlib çatmışdır. Naxçıvan şəhərindəki Cəme məscidində, Bəhrüz Kəngərli Muzeyində, Hüseyn Cavidin ev muzeyində, İmamzadə kompleksində, Ordubad şəhərindəki Cəme və Ambaras məscidlərində, Ordubad şəhərindəki XVII əsrə aid olan Qeysəriyyə memarlıq abidəsində və bir sıra digər tarix-memarlıq abidələrində ağacışləmə sənətinin taxta şəkəçilik üsulu ilə hazırlanmış nümunələrə rast gəlmək olur. Bu cür nümunələrdən qaynaqlanaraq qeyd etmək olar ki, orta əsrlər dövründə Naxçıvanda ağacışləmə sənətinin – dülgərlik, xərratlıq, şəkəçilik sahələri geniş yayılmışdır. S.Budaqova yazır ki, XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin I çərçivəsində sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da sənayesinin özəyini təşkil edirdi (2, s. 49).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə sənətkar mütəxissisləri kənd təsəvvüfünə deyil, XI-XVI əsrlərdə şifahi şəkildə yayılan fütüvvatnamələr (sənətkarlar üçün davranış normasını və mənəvi-əxlaqi kamilliyə çatmaq yollarını müəyyənləşdirən meyar idi) əsasında idarə olunmuşlar. Sənətkar təşkilatları müxtəlif mənbələrdə sex, həmkar və əsnaf kimi təqdim edilir, bəzi mənbələr isə “muxtariyə”, “uzan” və “əsnaf” kimi adlarla adlandırılır (5, s. 184).

Bəlkə, sadə üsullardan başlayaraq natural xarakterli istehsal üsuluna keçməklə inkişaf etmiş, sonralar sənət sənətlərinin, sənətkarlıq təşkilatlarının yaranması ilə cəmiyyətin maddi nemətlər bolluğu yaratmasında həyati əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif sənət növləri bəşəriyyətin tarixi tələbində mühüm rol oynamışdır. Sivilizasiyanın bəşiklərindən biri hesab edilən qədim Naxçıvan diyarı da bu sahədə geri qalmamış, insanlığa lazımı töhfəsini vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX-əsrin I çərçivəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
3. Həbibullayev O. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 133 s.
4. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 272 s.
5. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
6. Sifətli H.F. Culla büləsinin epigraflıq abidliyi. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
7. Sifətli H.F. Ordubad şəhərində dəbbağlıq sənəti haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 2005, № 7, s. 14-16.
8. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsəvvüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
9. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 264 s.

(şəkilli).

10. Vəlifli M. (Baharlı). Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi özerk). Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
11. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
12. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1967, 200 с.
13. Казвини Х. Нузхат әл-әулуб (материалы по Азербайджану). <http://www.vostlit.info/Teksts/rus/Kazvini/Chamdallach/frametekl.htm>
14. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Т. II, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
15. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть IV, СПб., 1836, 334 с.
16. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1852, 1231 с.
17. azerbaijanin-orta-esr-scherlerinde-senetkarligin-inkisafina-dair www.anl.az/download/b&b.pdf
18. www.azerbaijanarcheology.com/~pottery-production-in-azerbaijan-in-the-late-middle-ages
19. www.ayna.az/2011-04-23/.../5763
20. az.wikipedia.org/wiki/Ipəkçilik

Сара Гаджиева

О ЦЕНТРАХ РЕМЕСЕЛ, ДЕЙСТВОВАВШИХ В НАХЧЫВАНЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Статья посвящена центрам ремесел, действовавшим в средние века в Нахчыване. В средние века в Нахчыване, как и в других регионах Азербайджана, были развиты многие виды ремесел, вследствие чего здесь были созданы центры разных ремесел. Развитие централизованных отраслей ремесел оказывало большое влияние на экономику страны, быт и расширение торговых связей того времени.

Ключевые слова: *средние века, Нахчыван, центры ремесел, экономика, торговые связи.*

Sara Hajiyeva

**ABOUT THE CENTERS OF HANDICRAFT OPERATING IN
NAKHCHIVAN IN THE MIDDLE AGES**

The paper is devoted to the centres of handicraft operating in the Middle Ages in Nakhchivan. In the Middle Ages in Nakhchivan, as well as in the other regions of Azerbaijan, many kinds of handicraft was developed owing to that the centres of different handicraft was created here. Development of the centralized branches of handicraft rendered a great influence on national economy, way of life and expansion of commercial relations in that time.

Key words: *Middle Ages, Nakhchivan, centres of crafts, economy, commercial relations.*

(Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d.prof. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)